

Інна Гулак

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.4678298

© І. Гулак, 2021. СС BY 4.0

Мета статті – визначити та проаналізувати особливості становлення податкової системи Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на основі дослідження та вивчення архівних матеріалів). **Методи дослідження** дібрано відповідно до поставленої мети. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше зроблено спробу визначити особливості розвитку податкової системи Російської імперії на матеріалах Чернігівської губернії. **Висновки:** автор звертає увагу на економічний аспект функціонування повітів, детально розкриває економічну життєдіяльність найбільших повітових містечок та їх значення у наповненні губернської податкової скарбниці. Усі торгівельно-промислові заклади Чернігівської губернії були джерелами оподаткування. Чернігівська губернія була аграрним краєм, де збереглися кріпосницькі пережитки – велике поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянське малоземелля й безземелля, що теж є особливістю зазначеного регіону. Промисловість була слабо розвинена. І як результат, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. губернія займала останнє місце в Україні за кількістю кредитно-банківських та торгівельних закладів, адже банки й кредитні установи були наявні не в усіх повітах, що негативно впливало на її економічний розвиток. Особливістю Чернігівської губернії було таке: вона розвивалася в дусі загальноімперських процесів становлення податкової системи, пов'язаних із пошуком нових сфер оподаткування, засобів та можливостей для подолання недоїмок, які зростали за умов завершення юридичного закріпачення селян. З'являються нові виклики історичного часу, які система оподаткування намагається вирішити двома шляхами: підвищенням податків та зборів, пошуком нових засобів, які можна було б оподаткувати.

Ключові слова: бюджет, гроші, податки, податкова система, фінансова система, Чернігівська губернія.

Постановка проблеми: Сьогодення – це час активної розбудови економіки ринкового типу, що є важливим чинником реальної незалежності держави. Відтак в історичній науці принципово актуальними стають нові підходи до аналізу управління народним господарством. Серед них особливе місце посідають фінансові інструменти й важелі економічного процесу, зокрема, фінансова та податкова системи, адже саме вони повинні успішно вирішувати фіскально-розподільчі функції в державі шляхом оптимального розподілу прибутків та видатків бюджету. Система оподаткування має бути побудована таким чином, щоб сприяти розвитку виробничої діяльності в цілому. А яким же чином формувалася податкова система в імперії та які її особливості?

Аналіз досліджень та публікацій: привертають увагу праці таких дослідників-краєзнавців, як В. М. Половець¹, котрий описав історію кооперації Лівобережжя.

¹ Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). Чернігів: Деснянська правда, 1996. 204 с.

бережної України, етапи її становлення, організаційні принципи, фундаментальні теоретичні питання участі земства в розвитку кооперативного руху та ставлення держави до кооперації. С. А. Леп'явко², В. Я. Руденок³, Г. Кузнецов та Ю. Новіцька⁴ намагалися висвітлити всі сфери життя, зокрема й економічного. Особливе значення мають краєзнавчі розвідки соціально-економічного життя Чернігівської губернії С. А. Леп'явка, який детально дослідив процеси перетворення Чернігова на губернський центр на початку XIX ст. У працях В. Я. Руденка простежуємо динаміку зростання населення, розвиток торгівельних і промислових закладів, діяльність у місті банків і кредитних установ, становлення культурної та освітньої сфер, будівництво доріг, появу водопостачання, перших електростанцій. О. В. Крупенко дослідила соціально-економічний аспект Чернігівської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.⁵

Виклад матеріалу: Чернігівська губернія – адміністративно-територіальна одиниця Лівобережної України, яка в 1802 р. була виокремлена з Малоросійської губернії (центр – м. Чернігів) і розташовувалася у середній смузі європейської частини Російської імперії. Вона належала до числа внутрішніх губерній, які не мали кордонів з іншими державами.

Чернігів згідно указу Сенату від 27 березня 1802 р. стає губернським центром у зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії, яку було поділено відповідно на Чернігівську та Полтавську. Її створення мало на меті позбавити Малоросію адміністративної внутрішньої єдності. Штатний розпис, запроваджений 18 квітня 1802 р., включав спочатку 9 повітів: Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Стародубський, Мглинський. Трохи згодом до складу Чернігівської губернії увійшли 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський та Чернігівський. На підставі указу Сенату від 27 березня 1803 р. Кролевецький, Суразький та Остерський повіти були приєднані до Чернігівської губернії. У 1808 р. з Нового Міста повітові установи були переведені в Новозибків і повіт став називатися Новозибківським. З цього часу й до 1917 р. в адміністративно-територіальному поділі Чернігівської губернії істотних змін не відбулося. Вона складалася з 15 повітів (187 волостей, 5780 населених пунктів, у тому числі 19 міст і 49 містечок⁶).

В економічному плані повіти розвивалися нерівномірно. Одним із визначальних факторів економічного розвитку став географічний детермінізм. Так, природно-кліматичні умови та територіальне розташування дають змогу виокремити в Чернігівській губернії три зони. Південна або степова включала Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський та південні частини повітів Глухівського, Кролевецького та Сосницького. Ця смуга належить до лісостепової, для якої характерний м'який клімат, сприятливий для вирощування майже всіх землеробських культур, а особливо зернових та технічних (бурак, тютюн).

Середню смугу складали північні частини Глухівського, Кролевецького, Сосницького та повіти Новгород-Сіверський, Городнянський, Чернігівський та Остерський. До третьої, північної частини, належали Стародубський, Мглинський, Суразький та Новозибківський. Ґрунти в цих повітах менш родючі, ніж у південних. Значну площу середньої та північної зон займали болота та ліси, тому кількість орних земель тут була незначною. А доволі часті бурі та град нищили й без того невеликі посіви.

² Леп'явко С. А. Чернігів. Історія міста. Київ: Темпора, 2012. 432 с.

³ Руденок В. Я. Наш губернский хутор (Чернигов в XIX ст.). Чернигов, 2002. 50 с.

⁴ Кузнецов Г., Новицкая Ю. Тайны древнего Чернигова и его клады. Чернигов: Деснянская правда, 2002. 56 с.

⁵ Крупенко О. В. Промислове підприємництво на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Історіографічні засади дослідження. *Література та культура Полісся*. 2014. Вип. 76. С. 107-120.

⁶ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 867.

Це дає змогу говорити про те, що лише в степовій зоні губернії було вигідно займатися сільським господарством. Решта ж повітів змушена була знаходити інший шлях заробітку: заняття ремеслами, влаштування закладів фабрично-заводського типу тощо.

Найбільшим містом губернії за чисельністю населення був Ніжин (18 тис. чол.), далі перебували Чернігів (14 тис. чол.) та Глухів (10 тис. чол.). З 1859 по 1897 рр. кількість населення губернії зростає на 58%. XIX ст. було періодом швидкого росту й економічного розвитку Чернігова. Так, у 1861 р. у місті проживали 14 тис. 612 чол., з них нараховувалося всього 250 ремісників. До 1897 р. населення Чернігова збільшилося майже вдвічі й досягло 27716 чол., із них 12829 належали до стану міщан. Саме ця категорія й була значною частиною виробників⁷.

«Губернський хутір», тобто місто Чернігів, до початку XX ст. перетворився у повноцінний губернський центр, у економіці якого важливе місце займала торговельна сфера. У цей час у місті нараховувалося до 500 різних лавок і магазинів: свої послуги покупцям пропонували 9 взуттєвих, 5 меблевих, 5 годинникових і 1 фотомагазин.

На середину XIX ст. у Російській імперії й на території Чернігівської губернії зокрема діяла станова система розподілу торгових прав, згідно якій набуття того чи іншого їх обсягу залежало від станової приналежності. Найбільшим обсягом прав володіло купецтво. Для селян доступ до торгових дій, які надавалися купцям і міщанам, ускладнювався через більш високу вартість документів на право ведення торгівлі.

Що стосується мануфактурних магазинів, то їх у місті було 38. Крім того, на двох площах Чернігова два рази на тиждень відбувалися торги з розміром обігу до 50 тис. крб.

Ціни на товари встановлювала Міська Дума. Так, наприклад, м'ясо першого ґатунку коштувало 16 коп. за фунт (близько 400 г.), хліб – 3,5 коп., склянка молока – 1,5 коп. Дорогими були огірки – 40 коп. за десяток, і полуниця – 10 коп. за фунт⁸.

Ніжин був одним із найбільших торговельних міст Чернігівської губернії, однак значення торговельного центру України, яким він був раніше, почав поступово втрачати. Протягом 1895–1898 рр. в місті щороку влаштовувалися величезні ярмарки: Всеїдний, Троїцький, Покровський, які тривали протягом 2–3, а то й 4 тижнів. На ці ярмарки з'їжджалися купці як із-за кордону, так і з різних міст Російської імперії (Москви, Курська, Брянська, Тули).

Окрім вище описаних видів товарів, у Ніжині торгували соболями, сибірськими білками, бухарськими овчинами, золотом, шовком, мереживом, рибою, килимами... Завжди можна було купити чай, цукор, сіль, каву, горіхи, чорнослив, мигдаль, фініки, маслини, родзинки, персики, кавуни... Наприкінці XIX ст. у місті проживало 364 купці, у тому числі 6 першої та 116 другої гільдій, діяли 277 лавок⁹.

В основному транзитною торгівлею займалися греки. З Туреччини вони везли до Ніжина шовк, червоні кумачі, бавовну, також через Чорне море – вина, тютюн, сап'ян, з Молдавії – вино, грецькі горіхи, чорнослив, з Угорщини – угорські вина, з Австрії й Італії – товари, виготовлені з шовку¹⁰.

Внесок в економічний розвиток Чернігівської губернії інших 13 повітів був невеликий. Жителі Борзнянського повіту торгували здебільшого хлібом, шкіряними виробами, сіллю, глиняним посудом. Упродовж року влаштовували три яр-

⁷ Домонтович М. Материали для географии и статистики России, собрание генералами генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Персона, 1865. С. 134–136.

⁸ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 3–6.

⁹ Петренко Л. Б. Ніжин: древній і завжди юний. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. С. 3–5.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. Київ: Інститут Історії АН УРСР, 1972. С. 428.

марки. У Глухівському повіті вели торгівлю переважно хлібом, цукровим піском, шкірами, лісом, дьогтем, фарфоровою глиною, камінням для виготовлення жорен, рибою, пенькою. Глухівські купці торгували в Курській, Московській, Полтавській, Харківській, Київській губерніях та в містах своєї губернії. Торгівельний клас Глухова за капіталом займав перше місце в губернії. Ярмарки в місті проводилися чотири рази на рік, а базари відбувалися двічі на тиждень.

Торгівля у Городнянському, Козелецькому, Кролевецькому, Остерському, Мглинському, Новгород-Сіверському та Новозибківському повітах була незначною. Місцеві жителі торгували хлібом, худобою, дерев'яними та глиняними виробами, смолою, рибою, сіллю, пенькою та конопляною олією. У Конотопському, Сосницькому та Стародубському повітах торгівля була розвинена мало й зосереджена переважно в руках євреїв, які займалися перепродажем товарів, зокрема хліба. Найбільш відсталим у торгівельному відношенні виявився Суразький повіт, торгівля у якому була обмежена лише збутом пеньки¹¹.

Важливе значення в економічному житті губернії займала промислова сфера, а XIX ст. можемо впевнено назвати століттям зародження й розвитку чернігівської промисловості. У 1861 р., коли в Чернігові мешкало вже 14612 чоловік, нараховувалося всього лише 250 ремісників, діяли 12 невеликих фабрик і заводів, 8 із яких виготовляли цеглу. Відсоток промислових робітників залишався невисоким. У 1904 р. на 24-х промислових підприємствах Чернігова працювали лише 320 осіб. У 1872 р. відбулося відкриття Чернігівського єпархіального свічкового заводу. Діяли в місті й пивоварні заводи¹². У Ніжині діяли два миловарних (виробляли продукцію на суму 11250 крб.), один оцетний (2000 крб.), один пиво-медовий (13150 крб.), два цегельних (5260 крб.), два тютюнових (38470 крб.) заводи¹³.

У Борзнянському повіті займалися виготовленням чобіт, яких щорічно продавали до 10 тис. пар. Фабрик та заводів у повіті не було зовсім, діяли лише млини. Глухівський повіт належав до найбільш промислових центрів губернії. Фабричних і заводських закладів у 1862 р. нараховувалося до 50-ти, серед них: круп'яних – 1, свічно-сальних – 2, мильних – 2, шкіряних – 5, цегельних – 4, сальних – 2, медових – 1, пивоварних – 1, горілочних – 1, кахельних – 1, горшкових – 10, воскобійних – 1, маслобійних – 2, круподерень – 13, екіпажних – 1. Загальна вартість виробленої фабрично-заводської продукції сягала до 150 тис. крб.

Промисловість Козелецького повіту перебувала в незадовільному стані, хоча через нього й проходила Києво-Петербурзька залізнична магістраль та велика шосейна Московська дорога. У повіті діяли дві тютюнові фабрики, свічно-сальний і чотири цегельних заводи. У Конотопському повіті працювало два заводи – медовий та воскобійний. Промисловий потенціал Кролевецького повіту був незначний. Найбільша кількість ремісників займалися ткацтвом паперових рушників та скатертин. У Мглинському повіті працювали два салотопних та три цегляних заводи; у Новгород-Сіверському – шкіряний, свічковий та 5 цегельних заводів; Новозибківському – 5 вітрильних, 5 шкіряних, 4 салотопних та 5 сально-свічних; Стародубському – 12 шкіряних, 2 свічкових, 2 маслобійних, 2 пивоварних та ливарний заводи. Городнянський, Остерський, Сосницький та Суразький повіти на своїх територіях жодних промислових підприємств не мали¹⁴. Усі торгівельно-промислові заклади Чернігівщини були джерелами оподаткування.

До відміни кріпосного права банківська система Російської імперії складалася із державних кредитних закладів, в основному з так званих дворянських банків, створених ще в 1754 р. За рік до селянської реформи 1861 р. влада здійс-

¹¹ Домонтович М. Материали для географии и статистики России... С. 592–605.

¹² Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 3–6.

¹³ Історія Ніжина мовою дат. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. С. 90.

¹⁴ Домонтович М. Материали для географии и статистики России... С. 592–632.

нила реорганізацію кредитно-банківської сфери, що призвело до утворення Державного банку Росії. Російський уряд в умовах дефіциту бюджету активно шукає нові сфери наповнення казни, і в другій половині XIX ст. такою статтею стає кредитно-банківське оподаткування.

Чернігівське відділення Державного банку було створене на підставі указу Сенату від 31 травня 1860 р. про реорганізацію державних кредитних установ. Відділення видавало кредити та позики, приймало внески, купувало й продавало банківські білети, здійснювало інші операції. Воно очолювалося керуючим і підпорядковувалося Державному банку Росії¹⁵. Свою діяльність Чернігівське відділення Державного банку розпочало 16 жовтня 1879 р.¹⁶

З 8 червня 1873 р. на підставі Положення про міські громадські банки 1862 р. почав діяти Ніжинський міський банк. В його відділенні приймалися грошові внески й векселі, купувалися і продавалися цінні папери, видавалися позики¹⁷.

19 листопада 1875 р. в Чернігові розпочав діяльність суспільний банк, який виплачував до 7,5% за внески й отримував по 9–12% за кредити. Уже за перші 25 років свого існування банк отримав близько 1,4 млн. крб. чистого прибутку, із яких 677 тис. крб. було передано на потреби міста¹⁸.

Чернігівське відділення селянського й дворянського поземельного банків були створені на підставі указу Сенату від 18 травня 1882 р. і підпорядковувалися Петербурзькому селянському поземельному банку. Банк видавав селянам позики під заклад земельних наділів для придбання землі. Особливо активізувалася його діяльність після революції 1905–1907 рр. Під час століпінської аграрної реформи банк сприяв утворенню хуторів і відрубів. Користуючись послугами цього банку, селяни мали право купувати й продавати землі, отримуючи при цьому пільги¹⁹.

У 1905 р. в Чернігові розпочало свою роботу відділення Південно-Російського банку. Діяло воно до 1908 р., тобто до злиття Південно-Російського банку з Московським міжнародним й Орловським комерційним банками. У результаті утворився так званий Об'єднаний банк, капітали якого швидко зростали й у 1914 р. він став одним із найбільших акціонерних банків Російської імперії²⁰.

Наголошуємо, що всі банки й кредитні установи губернії, перш ніж надати кредит, зверталися до податкового інспектора з проханням перевірити платоспроможність клієнтів²¹. Таким чином, кредитні установи отримували достовірну інформацію і вже на засіданні вирішували питання стосовно надання кредиту тим чи іншим особам.

У 1881 р. в Ніжині розпочало діяльність товариство взаємного кредиту. Станом на 1 січня 1895 р. кількість його вкладників становила 556 осіб, а капітал складав 389,3 тис. крб. У 1919 р. товариство було націоналізоване радянською владою²².

Отже, наголошуємо, що Чернігівська губернія була аграрним краєм, де зберігалися кріпосницькі пережитки – велике поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянське малоземелля й безземелля, що теж є особливістю зазначеного регіону. Станом на 1905 р. дворяни, купці, сільські багатії володіли 1825624 дес.

¹⁵ Чернігівщина: енциклопедичний довідник... С. 860–893.

¹⁶ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 6–8.

¹⁷ Чернігівщина: енциклопедичний довідник... С. 860–893.

¹⁸ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 6–8.

¹⁹ Чернігівщина: енциклопедичний довідник... С. 860–893.

²⁰ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 8.

²¹ Державний архів Чернігівської області. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 1. (Переписка с Черниговской казенной палатой о выдаче денег из местного коробочного сбора для ремонта здания молитвенной школы, образовании счетоводства и делопроизводства сберегательных касс. Сведения о числе торговых и промышленных заведений, недвижимом имуществе по 4-му податному участку губернии). 1902 г. Арк. 11, 28.

²² Історія Ніжина мовою дат... С. 78.

землі (41,7% земельної площі), а 367365 селянських господарств мали в користуванні 2329209 дес. Промисловість була слабо розвинена. У 1910 р. в Чернігівській губернії діяли 198 дрібних заводів і фабрик, на яких працювало 24,1 тис. чол., і саме цей сектор був основою оподаткування. І як результат, наприкінці XIX – на початку XX ст. губернія займала останнє місце серед українських губерній за кількістю кредитно-банківських та торгівельних закладів. Банки й кредитні установи були наявні не в усіх повітах, що негативно впливало на їх економічний розвиток.

Отже, Чернігівська губернія розвивалася у руслі загальноімперських процесів становлення податкової системи, пов'язаних із пошуком нових сфер оподаткування, засобів та можливостей для подолання недоїмок, які зростали за умов завершення юридичного закріпачення селян. З'являються нові виклики історичного часу, які система оподаткування намагалася вирішити двома шляхами: підвищенням податків та зборів, пошуком нових засобів, які можна було б оподаткувати.

References:

Istoriia Nizhyna movoiu dat [History of Nizhyn in the language of dates]. (2004). Lutsk, Ukraine.

Krupenko, O. V. (2014). Promyslove pidpriemnytstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. Istoriohrafichni zasady doslidzhennia [Industrial entrepreneurship in the Left Bank of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Historiographical principles of research]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and culture of Polissya*.

Lepiavko, S. A. (2012). Chernihiv. Istoriia mista [Chernihiv. History of the city]. Kyiv, Ukraine.

Petrenko, L. B. (2006). Nizhyn: drevnii i zavzhdy yunyi [Nizhyn: an ancient and always a young]. Nizhyn, Ukraine.

Polovets, V. M. (1996). Kooperatyvnyi rukh v Livoberezhnii Ukraini (1861–1917 rr.) [Cooperative movement in the Left Bank of Ukraine (1861–1917)]. Chernihiv, Ukraine.

Rudenok, V. Ia. (2002). Nash hubernskiy khutor (Chernykhov v XIX st.) [Our provincial hamlet (Chernihiv in the 19th century)]. Chernykhov, Ukraine.

Гулак Інна Василівна – аспірантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кафедри історія України (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16600, Україна).

Hulak Inna V. – Nizhyn Mykola Gogol State University, graduate student of the history of Ukraine department (Grafka Street, 2, Nizhyn, 16600, Ukraine.)

E-mail: innahuulak@gmail.com

THE FEATURES OF CHERNIHIV GOVERNORATE TAX SYSTEM DEVELOPMENT IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

The article objective is to determine and analyze the features of Chernihiv Governorate tax system formation in the second half of the XIX – early XX cent. via archival materials studying. *The research methods* are selected in line with the objective.

The scientific novelty is in the first attempt to define the features of Russian Empire tax system development on the materials of Chernihiv Governorate. **Conclusions:** the author focuses on economic aspect of local counties functioning; thoroughly reveals economic life of the largest county towns and their importance in filling the provincial tax treasury. All commercial & industrial institutions of

Chernihiv Governorate were the sources of taxation. The region was agrarian and preserved remnants of serfdom: large landownership, rent services, peasant lack of land and landlessness that was also a feature for the governorate. Industry was poorly developed there. As a result, in the late XIX – early XX cent. the region ranked last in Ukraine regarding number of credit & banking and trade institutions. Banks and credit organization were not present in all counties, and that negatively affected local economy development.

A significant feature of Chernihiv Governorate was that it developed in line with general imperial processes of tax system formation that were associated with search for new areas of taxation, means and opportunities to overcome arrears increased during completion of peasants legal enserfing. There were new challenges of historical time the tax system tried to address in two ways: by raising taxes and fees; by finding new means that could be taxed.

Key words: budget, money, taxes, tax system, financial system.

Дата подання: 23 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гулак І. Особливості розвитку податкової системи Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 114–120. DOI: 10.5281/zenodo.4678298.

Цитування за стандартом APA

Hulak, I. Osoblyvosti rozvytku podatkovoi systemy Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The features of Chernihiv governorate tax system development in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 114–120. DOI: 10.5281/zenodo.4678298.

